

- ⁵⁸ Tamże, s. 305
⁵⁹ Tamże, s. 320
⁶⁰ Tamże, s. 326
⁶¹ Tamże, s. 332
⁶² A. Stawiarska, *Palka, drwina, bździna ...*, s. 16
⁶³ A. Wołek, *Karola Zbyszewskiego igraszki z historią*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” 1986, nr 129, s. 2
⁶⁴ Tamże
⁶⁵ M. Cybulski, *Gdzie przód - gdzie tył?*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” 1986, nr 132, s. 3
⁶⁶ W. T., *Juliana Niemcewicz biografia zbeletryzowana*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza”, 1986, nr 146, s. 7
⁶⁷ Tamże
⁶⁸ M. E. Cybulska, *W moich oczach*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” 1986, nr 176 [dodatek „Tydzień Polski” nr 30], s. 9
⁶⁹ Tamże
⁷⁰ Tamże
⁷¹ *Dwugłos o Karola Zbyszewskiego herbu Topór*. „Niemcewicz od przodu i tyłu”, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” 1986, nr 248 [dodatek „Tydzień Polski” nr 42], s. 8-9
⁷² Tamże, s. 8
⁷³ B. Toporska, *Marysieńka i Niemcewicz*, „Gazeta Codzienna” [Wilno], 1939/1940, nr 33, s. 5
⁷⁴ *Dwugłos o Karola Zbyszewskiego herbu Topór...*, s. 9
⁷⁵ Tamże
⁷⁶ Tamże
⁷⁷ B. Toporska, *Marysieńka i Niemcewicz...*, s. 5
⁷⁸ S. Cat-Mackiewicz, *Stanisław August*, Londyn 1953, s. 173
⁷⁹ *Przegląd wydawnictw*, „Orzeł Biały” 1986, nr 1408/1409, s. 5-7; cytat: s. 5
⁸⁰ Tamże, s. 6
⁸¹ Tamże, s. 7

dr hab., prof. UJK Jolanta Chwastyk-Kowalczyk
 Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy Jana Kochanowskiego
 w Kielcach

Mickiewicz w kulturze literackiej „polskiego Londynu” wczesnych lat powojennych. Zarys problemu

Wstęp

Badacze zgodnie stwierdzają, że w latach 40. i 50. XX wieku Londyn stanowił dla polskich uchodźców, a potem emigrantów centrum polityczne, społeczne i kulturalne o dużej sile oddziaływania¹. Już od czasów wojny stał się namiastką wolności (zaczęto wówczas mówić „polski Londyn”). Tutaj odrodziła się polska armia, legalny rząd, powstały kulturalne i społeczne instytucje, m. in.: biblioteki, szkoły, uczelnie, teatry. W nieformalnej stolicy Drugiej Emigracji Niepodległościowej przebywało wówczas wielu poetów, pisarzy, aktorów, badaczy, krytyków literackich i dziennikarzy. Zarówno w czasie trwania wojny, jak i po jej zakończeniu działały oficyny wydawnicze, ukazywały się liczne czasopisma (na czele z „Wiadomościami” Mieczysława Grydzewskiego), wydawane głównie z myślą o Polakach-emigrantach. Miały tu również siedziby emigracyjne stowarzyszenia, zrzeszenia, koła oraz kluby.

Lata 40. i 50. stanowiły ważny okres w rozwoju literatury w „polskim Londynie”: zarówno pod względem liczby, jak i wartości

¹ Zob. m. in.: J. Koziół, *Literatura emigracyjna*, w: *Materiały do dziejów polskiego uchodźstwa niepodległościowego*, t. II: *Mobilizacja uchodźstwa do walki politycznej 1945-1990*, red. L. Kliszewicz, Londyn 1995, zwłaszcza s. 205-206; R. Habielski, *Polski Londyn*, Wrocław 2000.

publikowanych dzieł (głównie wierszy i opowiadań)². W przywoływanym tu okresie dokonywały się również bolesne rozrachunki z wojną, których skutkiem było nasilenie piśmiennictwa wspomnieniowego. Prócz tego lata 50. stanowiły szczytowy okres działalności instytucji naukowych założonych po wojnie. Dodatkowo, omawiany przedział czasowy charakteryzuje się szczególną intensyfikacją zjawisk (głównie w literaturze, ruchu wydawniczym, życiu literackim i społecznym) świadczących o kontynuowaniu przez środowisko londyńskie tradycji romantycznej.

Szczególnie istotną rolę odegrały wówczas życie i dzieła Adama Mickiewicza. Stąd też celem niniejszego artykułu jest dokonanie swoistego rejestru najważniejszych miejsc obecności Mickiewicza w kulturze literackiej „polskiego Londynu” (pierwszych kilkunastu lat powojennych), a także próba zarysowania recepcji biografii i twórczości wieszca. Choć niektóre z poruszanych zagadnień były już przedmiotem naukowej refleksji, to jednak propozycja całościowego ujęcia złożonego problemu będzie przedstawiona po raz pierwszy.

Reedycje dzieł

Jednym z pierwszych sygnałów zainteresowania Mickiewiczem były wznowienia jego utworów³. W 1946 roku nakładem Stowarzyszenia Pisarzy Polskich ukazały się w Londynie *Poezje wybrane* Adama

² Por.: M. Giergielewicz, *Twórczość poetycka*, w: *Literatura polska na obczyźnie 1940-1960. Praca zbiorowa wydana staraniem Związku Pisarzy Polskich na Obczyźnie*, red. T. Terlecki, t. I, Londyn 1964, zwłaszcza s. 41-42; Z. Markiewicz, *Proza beletrystyczna*, w: *Literatura polska na obczyźnie...*, t. I, zwłaszcza, s. 147.

³ Zob. więcej: M. Lutomiński, *O edycjach dzieł romantyków polskich w Wielkiej Brytanii (lata 40. i 50. XX w.)*, w: *Problemy tekstologii i edytorstwa dzieł literackich*, red. serii M. Strzyżewski, t. I: *Z warsztatu edytora dzieł romantyków*, red. M. Bizior-Dombrowska, M. Lutomiński, Toruń 2008, s. 247-261.

Mickiewicza opracowane przez Wiktora Weintrauba z przedmową Jana Lechonia. Zamierzeniem edytora wyboru poezji było zaprezentowanie szerokiemu gronu odbiorców najcenniejszych liryków Mickiewicza. W nocie od wydawcy Wiktor Weintraub pisał:

„Zanim warunki wydawnicze pozwolą na przedruk na uchodźstwie wszystkich jego dzieł poetyckich, wydanie obecne postawiło sobie za zadanie udostępnić czytelnikowi przynajmniej to minimum z lirycznej twórczości poety, które da się zamknąć w ośmiu arkuszach druku”⁴.

Zawartość treściowa zbioru nie jest typowa dla tego rodzaju wydań poezji Mickiewicza już choćby dlatego, że na 99 utworów przypadają tylko dwie ballady: *Pani Twardowska* i *Lilje*. Opublikowano za to kilka przekładów i tzw. liryki lozańskie oraz wiersz *Do przyjaciół Moskali*. Kilkustronicowa przedmowa Lechonia zawiera uwagi o całej twórczości poetyckiej autora *Pana Tadeusza*, jego geniuszu i sposobach wyrażania polskości. Bynajmniej nie jest to esej historycznoliteracki, tekst Lechonia można raczej nazwać wypowiedzią publicystyczną. Zwłaszcza, że w jego rozważaniach uobecnia się częsty w publicystyce emigracyjnej tego okresu temat zetknięcia się epoki Mickiewicza i „naszego czasu”.

Interesujący i znaczący był również wybór publicystyki Mickiewicza z „Pielgrzyma Polskiego” opracowany przez Tymona Terleckiego. Książka nosi tytuł *Słowa do emigracji i słowa do Europy*, a jej wydania podjęło się Stowarzyszenie Pisarzy Polskich (Londyn 1948). *Posłowie od wydawcy* jasno określa charakter i cel książki: jest to antologia „żywa”. Wybrane ze względu na swoją aktualność teksty publicystyczne Mickiewicza mają być „[...] czymś bezpośrednio użytecznym, czymś doraźnie pomocnym nowej emigracji polskiej - emigracji 1945 roku”⁵. Układ niniejszego wyboru nie bierze pod uwagę chronologii publikowania artykułów, lecz ich tematykę - podzieloną na

⁴ W. W. [Wiktor Weintraub] *Nota od wydawcy*, w: A. Mickiewicz, *Poezje wybrane*, przedmowę napisał J. Lechoń, wyboru dokonał W. Weintraub, Londyn 1946, s. 116.

⁵ T. Terlecki, *Posłowie od wydawcy*, w: A. Mickiewicz, *Słowa do emigracji i słowa do Europy. Wybór publicystyki*, oprac. T. Terlecki, Londyn 1948, s. 129.

dwie części: *Słowa do emigracji* i *Słowa do Europy*. Wszystkie tytuły w tym wyborze pochodzą od wydawcy i trzeba przyznać, że są nader wymowne: *Postawa emigracji*, *Ideologia emigracji*, *Przeciw „realizmowi politycznemu”*, *O braterstwie międzynarodowym* - by wymienić tylko kilka z nich. Osobną uwagę należałoby poświęcić wstępowi do antologii - pod znaczącym tytułem: *Mickiewicz i my*, który wcześniej ukazał się w „Wiadomościach”⁶. Najkrócej rzecz ujmując, można stwierdzić, że Terlecki, posługując się ekspresywnym słownictwem, ukazał doświadczenia wspólne dla Mickiewicza i emigrantów roku 1945, a także dostrzegł w poecie wciąż żywego i bliskiego przewodnika emigracji w drodze do wielkości i wolności. Choć trudno wskazać liczbę wydanych egzemplarzy tej edycji o charakterze popularnym, wiadomo, że była to jedna z książek ważnych dla Drugiej Emigracji.

Największe przedsięwzięcie edytorskie omawianego okresu stanowił jednak tom poezji Mickiewicza przygotowany do druku przez Marię Danilewiczową i zatytułowany: *Pisma poetyckie. Wydanie emigracyjne w stulecie zgonu*. Wybór ten ukazał się nakładem Katolickiego Ośrodka Wydawniczego „Veritas” w Londynie w roku 1956. Ograniczone możliwości wydawnicze sprawiły, że nie przedrukowano wszystkich pism poetyckich (m. in. *Pana Tadeusza*, który i tak był dostępny w emigracyjnych wydaniach) i zrezygnowano z objaśnień wydawcy, pozostawiając tylko przypisy autorskie Mickiewicza. Natomiast włączono do tomu *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego* - szczególnie bliskie emigracji powojennej. Wyjaśniła to *Przedmowa* do edycji, w której Danilewiczowa przypominała o tragicznej aktualności niektórych dzieł autora *Konrada Wallenroda*. Należące do typu wydań popularnych *Pisma poetyckie* ukazały się w nakładzie dwóch tysięcy pięciuset egzemplarzy i były wyraźnym przejawem włączenia się emigracji w obchody roku mickiewiczowskiego.

Ze sprawozdawczego obowiązku wymieńmy jeszcze trzy inne książkowe wznowienia dzieł Mickiewicza, które ukazały się w

ówczesnym „polskim Londynie”, a mianowicie: *Pana Tadeusza* (Londyn 1945, nakładem Orbisu), *Grażynę* (Londyn 1945, Orbis) oraz *Lirykę emigracyjną* (Londyn 1946, Wydawnictwo Wodziański).

Teksty Mickiewicza zamieszczano także w publikowanych na obczyźnie antologiach. Najstarszy pod względem edytorskim był tom *Wiersze polskie wybrane. Antologia poezji od „Bogu rodzicy” do chwili obecnej* opracowany przez Mieczysława Grydzewskiego. Książka miała w Londynie dwie edycje: 1946 (nakładem Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego) i 1948 (wydawnictwo Orbis). Redaktor „Wiadomości” przygotował do druku jeszcze jedną antologię, w której opublikował wybrane utwory Mickiewicza. Mowa o zbiorze *Warszawa w pieśni. Wiersze i poematy* wydanym nakładem Antoniego Bormana, z rysunkami Marka Żuławskiego (Londyn 1947).

Dodatkowo wspomnieć należy, że teksty dzieł Mickiewicza lub ich fragmenty pojawiały się w rozmaitych materiałach oświatowych, almanachach i broszurach. Spośród tych druków wyróżniała się redagowana przez Zofię Kasprzycką seria „Materiały Oświatowe”, którą publikowało w Londynie Wydawnictwo Wydziału Kultury i Oświaty Zarządu Głównego Stowarzyszenia Polskich Kombatantów⁷.

Utwory poetyckie i prozatorskie

Ważnym sygnałem obecności Mickiewicza w kulturze literackiej „polskiego Londynu” była niezwykła popularność tematu kraju lat dzieciństwa i młodości - w twórczości poetyckiej⁸. Mowa tu o pewnym zespole obrazów, motywów, ujęć i wariantów, dialogujących przede wszystkim z *Panem Tadeuszem*. Wśród dużej liczby wierszy (których autorzy publikowali w Londynie, choć niekoniecznie tam mieszkali)

⁷ Zob. np. „Materiały Oświatowe”, red. Z. Kasprzycka, nr 3: *O Adamie Mickiewiczu*, oprac. Z. Nowakowski, T. Terlecki, Londyn 1949.

⁸ Por. „*Ktokolwiek jesteś bez ojczyzny...*”. *Topika polskiej współczesnej poezji emigracyjnej*, red. W. Ligęza, W. Wyskiel, Łódź 1995.

⁶ Zob. T. Terlecki, *Mickiewicz i my*, „W” 1946, nr 3, s. 2.

podejmujących romantyczny temat warto wymienić *Szum rzeki* Stanisława Balińskiego, *Lato* Kazimierza Wierzyńskiego, *Pikieliszki* Zofii Bohdanowiczowej czy *Kraj lat dzieciennych* Xawerego Glinki. Zarówno ci, jak i inni poeci kontynuowali tradycję Mickiewiczowską, dokonując tym samym wtórnej mitologizacji rodzinnych stron oraz sakralizując pojęcie ojczyzny. Dlatego obecny w poetyckich wspomnieniach pejzaż ojczysty był zazwyczaj sielski i medytacyjny, odznaczał się też szczególną wyrazistością i nacechowaniem niektórych elementów, takich jak m. in. dworek i jego otoczenie, łąka, pole, las, przydrożny krzyż.

Niemiała część omawianych utworów poruszała temat martyrologii narodu polskiego i odwoływała się zazwyczaj do III części *Dziadów*. Tak było w wypadku niektórych wierszy Zofii Bohdanowiczowej (np. *Na szlaku kibitek*) i Tadeusza Nowakowskiego np. (*Modlitwa o Upiora-Stróża*). Poprzez zabiegi intertekstualne autorzy wpisywali najnowszą historię Polski w tradycję romantyczną, a doświadczenia okupacyjne postrzegali w kategoriach romantycznej martyrologii - jako ten sam lub podobny rodzaj cierpienia, choć wywołany nowocześniejszymi formami działania oprawców.

Publikowano również utwory o tematyce inspirowanej życiem i twórczością Adama Mickiewicza. Dowodzą tego rocznicowe wiersze Jana Lechonia, Kazimierza Wierzyńskiego, Ryszarda Kiersnowskiego czy Janusza Artura Ichnatowicza, które zamieszczano w londyńskich wydawnictwach (będzie o tym mowa nieco dalej).

Warto nadmienić, że dialog z dziełami Mickiewicza prowadzili także wiersze Mariana Hemara mające charakter ludyczny (np. *Parafraza*). Należały do nich głównie literackie parodie, ale - co warto podkreślić - nie degradowały one i nie demitologizowały twórczości wieszczka.

W utworach prozatorskich katalog tematów i relacje dialogowe z dziełami Mickiewicza przedstawiały się nieco inaczej. Tu bowiem dominował temat martyrologii narodu polskiego, który - mimo że znany i utrwalony w literaturze romantycznej - ujmowany był przede wszystkim w kategoriach uniwersalnych, ogólnoludzkich, a nie partykularnych

(martyrologiczno-narodowych). W powojennej prozie przeważała raczej psychosocjologiczna i polityczna analiza fenomenu nieznanego dotychczas ludziom Zachodu⁹. Tak rzecz się miała ze wspomnieniami Wacława Grubińskiego¹⁰ czy Gustawa Herlinga-Grudzińskiego¹¹, którzy poza drobnymi i bardzo nielicznymi wzmiankami praktycznie nie nawiązywali do literatury Wielkiej Emigracji.

Niekiedy zdarzały się jednak osobiste lub zbiorowe świadectwa odbioru dzieł autora *Dziadów*, podlegających mitologizacji czy nawet sakralizacji, np. w autobiograficznych opowiadaniach Herminii Naglerowej¹². Narrator, którego należy utożsamiać z samą pisarką, niejednokrotnie wspominał poezję Mickiewicza i jej rolę wśród przesładowanych w Związku Sowieckim Polaków. Ona bowiem, razem z innymi tzw. klasykami literatury polskiej, podawała lub sugerowała wzory życia więziennego, a także przynosiła ukojenie ducha po wycieńczających torturach. Najbardziej osobiste świadectwo odbioru tej twórczości zawiera opowiadanie Naglerowej *Ratunek*. Ukazuje ono sytuację krańcowego wyczerpania pisarki w momencie, kiedy trafiła do jednego z kremieńczugskich więzień. Ocalenie stało się możliwe tylko dzięki zachowanym w pamięci fragmentom *Pana Tadeusza*, widokowi samej książki i zapamiętaniu wrażeń z dziecięcej lektury.

Publicystyka, eseistyka i krytyka literacka

Kolejnym ogniwem recepcji biografii i twórczości Mickiewicza były różnego typu wypowiedzi publicystyczne, eseistyczne i krytycznoliterackie. Nawiązania do autora *Ksiąg narodu polskiego i*

⁹ Por. J. Jarzębski, *Pożegnanie z emigracją. O powojennej prozie polskiej*, Kraków 1998.

¹⁰ Zob. W. Grubiński, *Między młotem a sierpem*, Londyn 1948.

¹¹ Zob. *Zapiski sowieckie* publikowane na łamach „Wiadomości” w latach 1949–1950.

¹² Zob. opowiadania zamieszczone w „Wiadomościach” z lat 1947–1948, a następnie wydane w tomie *Kazachstańskie noce*, Londyn 1958.

pielgrzymstwa polskiego nierzadko pojawiały się w rozważaniach dotyczących bieżącej sytuacji Polaków na obczyźnie. Formułując zadania i cele emigracji politycznej, publicyści zwykle odwoływali się do Wielkiej Emigracji. W sporej części tekstów dzieła i czyny Mickiewicza stanowiły swoisty fundament, podglebie i punkt odniesienia dla nowej emigracji politycznej. Byłym uchodźcom (a obecnym emigrantom) wyznaczano rozległe zadania i obowiązki. Na przykład walczący o etos emigranta Tymon Terlecki tak oto przypominał i napominał rodaków na obczyźnie:

„Emigracja polityczna jest wyzwaniem i przyjęciem walki. Jest przeciwstawieniem się złu, które święci swój tryumf. [...] Dlatego liczy się w niej nie tylko ilość, ale także i przede wszystkim jakość, waży na jej losie nie cyfra, ale wartość duchowa. Sto lat temu Mickiewicz napisał w *Myślach o sejmie polskim*: „Emigracja nie numerycznie jest silna, ale moralnie i tylko powiększając jej moralną siłę, powiększamy siłę Polski”. To nie przestało być prawdą dla naszego czasu. To stanowi istotę także naszego przeznaczenia”¹³.

Stawiał przy tym emigracji wymagania maksymalistyczne: „Nigdy nie można dość wymagać od emigracji w każdej dziedzinie życia. I ona sama nie może sobie pozwolić na pobłażliwość wobec siebie, na samozadowolenie”¹⁴.

Zadania wychodźstwa w kontekście tradycji Mickiewiczowskiej były również stałym tematem lub wątkiem rozważań Zygmunta Nowakowskiego. Publicysta pojmował je bardzo romantycznie, oczekiwał bowiem - żeby nie tylko zachować istotę narodowości i nienaruszoną treść Polski, lecz także wzbogacać tę treść o nowe wartości, których Polacy w kraju nie mogą stworzyć ze względu na istniejące warunki polityczne. Powracał przy tym do kwestii fundamentalnych, czyli istoty i celu emigracji politycznej, którą wyraźnie odróżniał od emigracji zarobkowej. A niejako przy okazji krytykował emigracyjnych polityków

¹³ T. Terlecki, *O standard moralny emigracji*, „Wiadomości” 1947, nr 25, s. 1

¹⁴ Tamże, s. 2.

(„zawodowców”), zarzucając im utożsamianie ojczyzny z własną partią, nadmierną kłótniowość oraz brak troski o ojczyznę¹⁵. Poza walką o niepodległość Polski i przyjmowaniem jej bolesnych nieraz konsekwencji głównym zadaniem emigracji była także - według Nowakowskiego - pamięć o rodakach dręczonych w sowieckich łagrach¹⁶.

Niekiedy zdarzały się również głosy rewizjonistyczne wobec przesłania twórczości Mickiewicza. Spośród nich wyróżniał się pogląd Stanisława („Cata”) Mackiewicza, który w tekście zatytułowanym *Artykuł raczej elegijny* ukazał nieprzydatność i dezaktualizację idei Mickiewiczowskich *Ksiąg narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*. Dzieło to, według pisarza i publicysty, byłoby czym innym, gdyby nie napisał go największy poeta polski. *Księgi...* „byłyby wtedy dziwnym pomieszaniem wspaniałości polskiej prozy z całkowitym nieuctwem politycznym i naiwnymi, arcynaiwnymi pojęciami o mechanice, która rządzi światem”¹⁷. Zdaniem Mackiewicza nie ma tu ani jednego faktu historycznego podanego bez „chorobliwej przesady”, gdyż mesjanizm jest prądem myślowym dążącym do oparcia programu politycznego narodu polskiego na fałszywym obrazie rzeczywistości.

Innym ważnym wątkiem rozważań emigrantów była rola twórczości Mickiewicza w wyznaczaniu celów i zadań współczesnej literatury emigracyjnej. Oto na przykład sześć lat po zakończeniu wojny Tymon Terlecki postawił diagnozę, że literatura na emigracji nie uwierzyła w swoją własną rację istnienia, nie zrozumiała sensu emigracji, nie ogarnęła wyobraźnią i uczuciem jej patosu, przeznaczenia i konieczności historycznej¹⁸. Znany publicysta wymagał tym samym, żeby piśmiennictwo na obczyźnie było zaangażowane, a jako wzór dał postawę Adama Mickiewicza. Poeta bowiem mógł wrócić do kraju, gdyż - praktycznie rzecz biorąc - był mniej „skompromitowany” niż każdy

¹⁵ Zob. Z. Nowakowski, *O czym się nie mówi*, „Wiadomości” 1948, nr 38, s. 1.

¹⁶ Zob. tenże, *De Muscovitis Commentariorum liber unus*, „Wiadomości” 1949, nr 4, s. 1.

¹⁷ S. Mackiewicz, *Artykuł raczej elegijny*, „Wiadomości” 1952, nr 18, s. 1.

¹⁸ Zob. T. Terlecki, *Literatura na emigracji*, „Wiadomości” 1951, nr 47, s. 1.

żołnierz Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w 1945 roku. Terlecki podkreślał fakt, iż Mickiewicz został na emigracji z całą świadomością wyboru i „zadziwiającym jasnowidzeniem instynktu”. Krytyk ubolewał, że postawa zaangażowania wśród współczesnych pisarzy należy do rzadkości. Są jednak wyjątki i do nich zaliczał Terlecki działalność artystyczną Kazimierza Wierzyńskiego, publicystkę Zygmunta Nowakowskiego oraz twórczość satyryczną Mariana Hemara.

Wypowiedzi krytycznoliterackie i publicystyczne poruszały także kwestię: doświadczenie łagrowe, a romantyczna wizja martyrologii. Zagadnieniem tym zajmował się m. in. Zygmunt Nowakowski, który w jednym ze szkiców skonstatował: „Nasza literatura zsyłkowa wzbogaciła się o pewien dział, którego nie mógł jeszcze uwzględnić Mickiewicz, jest to bowiem dział, poświęcony dzieciom”¹⁹. Tymon Terlecki również wpisywał przeżycia z sowieckich obozów w kontekst tradycji romantycznej. Mówiąc bowiem o wspomnieniach Anatola Krakowieckiego, porównał je do poematu Słowackiego: „*Książka o Kołymie*, to jakby *Anhelli* naszego czasu, tylko odarty z poezji, ogołocony z blasków śnieżnych, z gwiazd białych, sinych i różowych, a światło polarne świeci tu na przekleństwo, na tym większą udrękę katorżników”²⁰.

Niemiała grupa artykułów, esejów czy rozpraw historyczno- i krytycznoliterackich (publikowanych głównie w „Wiadomościach” i londyńskich tomach zbiorowych) podejmowała naukową refleksję nad zagadnieniami biografii i twórczości Mickiewicza. Do prac o charakterze naukowym zaliczyć można niektóre teksty Marii Danilewiczowej (m. in. *Małżonka Adama, Pierścień z Herkulanum i płaszcz pokutnicy. Na marginesie życiorysu księżny Zinaidy Wołkowskiej*), Mieczysława Giergielewicza (np. *Prawda epicka „Pana Tadeusza”*), Zygmunta Markiewicza (np. *Mickiewicz i George Sand*), Józefa Trypućki (np. *O*

¹⁹ Z. Nowakowski, *Literatura zsyłkowa*, „Wiadomości” 1950, nr 5-6, s. 1.

²⁰ T. Terlecki, *Zorza nad Krajem Kołymskim*, „Wiadomości” 1950, nr 12, s. 4. Jest to tekst zagajenia wygłoszonego na wieczorze w Klubie Orła Białego.

języku Mickiewicza), Kamila Kantaka (m. in. *Opętanie Mickiewicza, „Dziadów” część trzecia jako dramat mistyczny*) czy też Władysława Günthera (np. *Krasiński i Mickiewicz w Rzymie*).

Interesujący nas okres przyniósł również kilka ankiet, z których dwie stanowią cenne świadectwo odbioru biografii Mickiewicza i jego twórczości. W 1948 roku tygodnik „Wiadomości” zwrócił się do emigracyjnych pisarzy, publicystów i badaczy z następującym pytaniem: „Które z książek (dawnych i nowych, polskich i obcych), przeczytanych od chwili wybuchu wojny, zrobiły na Panu(i) największe wrażenie - i dlaczego?”²¹. Na ankietę odpowiedziało ponad 50 osób. Wśród odpowiedzi dość często pojawiały się utwory romantyków, a zwłaszcza *Pan Tadeusz*. Poza odpowiedziami utrzymanymi w spokojnym i wyważonym tonie (np. Melchior Wańkowicz, Tadeusz Nowakowski) było tu sporo ekspresyjnych i nierzadko z emfazą wypowiedzianych świadectw. *Pana Tadeusza* nazwano „nieśmiertelnym utworem tęsknoty” (Stanisław Stroński), „książką nad książkami” (Stanisława Kuszelewska), „obiektem miłości stałej”, wymykającym się już niemal spod wszelkiej oceny (Stefania Zahorska), a także „najpierwszą między wszystkimi na świecie książkami” i „kwintesencją polskości” (Antoni Bogusławski). Mówiąc o wrażeniach z lektury epepei Mickiewicza, często używano takich słów jak „wstrząs”, „poruszenie”, ale i „ukojenie”. Podkreślano także niezwykłą aktualność *Pana Tadeusza*, choć w miejscu przymiotnika „aktualny” występowały tu inne: bliski i własny.

W 1955 roku „Wiadomości” rozpięły wśród szeregu swoich współpracowników ankietę na temat Mickiewicza, w której postawiono następujące pytania²²:

- Jaki utwór czy fragment z Mickiewicza ceni Pan(i) najwyżej?
- Jakie było najsilniejsze przeżycie Pana(i) w związku z Mickiewiczem?
- Jaki epizod z życia Mickiewicza uważa Pan(i) za najbardziej fascynujący?

²¹ Zob. „Wiadomości” 1948, nr 11, s. 1.

²² Zob. „Wiadomości” 1955, nr 33, s. 1.

- Czy Mickiewicz był według Pana(i), bardziej tradycjonalistą czy rewolucjonistą?

- Kto w Mickiewiczu jest dla naszego pokolenia ważniejszy: prorok i wódz narodu czy poeta?

Analiza zamieszczonych w tygodniku odpowiedzi pokazuje, że z utworów poety najwyżej ceniono *Pana Tadeusza*, potem *Dziady* i *Liryki lozańskie*. Jako najsilniejsze „przeżycie w związku z Mickiewiczem” ankietowani zwykle podawali przykłady lektury w dzieciństwie lub młodości, niekiedy zaś - podczas wojny. Odpowiedzi na pytanie utrzymane były zarówno w tonie żartobliwym (Janusz Kowalewski, Jan Bielatowicz), pełnym wzruszenia (Zofia Kozarynowa), jak i patetycznym (Michał K. Pawlikowski). Niekiedy przeradzały się w gawędowe opowieści (Sławoj Składkowski) czy eseistyczne rozważania (Kajetan Morawski).

Jeśli idzie natomiast o kwestię epizodu z życia Mickiewicza, który uważano najbardziej fascynujący, to na podstawie udzielonych odpowiedzi można wyróżnić praktycznie dwa style odbioru życia poety. Zdecydowanie dominował odbiór, nazwijmy go, aprobatywny, wyrażany w krótkich uwagach o wybranych momentach pobytu poety w Rosji czy na zachodzie Europy - które uważa za interesujące i ważne. Prócz tego pojawiła się wypowiedź Zofii Kozarynowej postępująca Mickiewicza jako człowieka, przy jednoczesnym uznaniu dla jego twórczości.

Zdaniem współpracowników „Wiadomości” autor *Pana Tadeusza* był najczęściej i tradycjonalistą, i rewolucjonistą - w różnym rozumieniu tych słów. Niemal wszyscy ankietowani podkreślali bowiem, że poeta w sposób harmonijny łączy sprzeczne poglądy i stanowiska. Natomiast w kwestii: „kto w Mickiewiczu jest dla naszego pokolenia ważniejszy: prorok i wódz narodu czy poeta?” wypowiedziano się nader ostrożnie, mówiąc najczęściej, że tylko poeta, albo i poeta, i prorok-wódz, choć z pewnymi zastrzeżeniami (m. in. bez konsekwencji politycznych w praktyce).

Książki i broszury poświęcone Mickiewiczowi²³

Czołowe miejsce wśród publikacji poświęconych autorowi *Pana Tadeusza* zajmowała książka *Mickiewicz żywy*, wydana staraniem Związku Pisarzy Polskich na Obczyźnie (Londyn 1955). Redagująca tom Herminia Naglerowa pozostawiła autorom całkowitą swobodę wyboru tematów i form, dlatego publikacja zawiera bardzo zróżnicowane teksty. Najpierw są to szkice historyczne i literackie (m. in. Tymona Terleckiego, Marii Czapskiej), dalej - opracowania (m. in. Kamila Kantaka, Wita Tarnawskiego), wspomnienia (m. in. Herminii Naglerowej), opowiadania (m. in. Stanisławy Kuszelewskiej), jak również wiersze (m. in. Jana Lechonia, Stanisława Balińskiego). Wszystkie wypowiedzi łączy jednak zaakcentowana już w przedmowie niegasnąca cześć dla Mickiewicza.

Stricte naukowy charakter ma natomiast praca *Adam Mickiewicz. Księga w stulecie zgonu* (Londyn [1959]), nad której przygotowaniem czuwał sześciuosobowy komitet redakcyjny w składzie: Stanisław Stroński, Maria Danilewiczowa, Władysław Folkierski, Mieczysław Giergielewicz, Marian Kukiel i Tymon Terlecki. Treść obszernej stanowią rozprawy, studia oraz szkice w języku polskim (m. in. Marian Kukiel), francuskim (m. in. Jean Fabre), włoskim (Bernardino Chiavazza) i angielskim (m. in. Wiktor Weintraub). Wydana przez Polskie Towarzystwo Naukowe książka, bez wyraźnego profilu hołdowniczego, zawiera obfity materiał biograficzny, rozprawy obejmujące całą twórczość poety, studia o poszczególnych utworach, a także szkice porównawcze i nieco przyczynków. Autorzy niejednokrotnie powoływali się na nieznanne wcześniej listy i dokumenty związane z poetą, uzupełniali też swoje teksty dość obfitym materiałem ikonograficznym. Zdaniem

²³ Por. M. Lutomiński, *Edukacyjno-wychowawcze aspekty książek rocznicowych na temat Adama Mickiewicza. Przykłady z piśmiennictwa emigracyjnego*, w: *Słowa, obrazy, dźwięki w wychowaniu*, red. S. Kawalla, E. Lewandowska-Tarasiuk, J. W. Sienkiewicz, Warszawa 2011, s. 88-100.

Marii Danilewiczowej emigracyjna księga mickiewiczowska wzbudziła w kraju duże zainteresowanie i mimo, że została wydana z trzyletnim opóźnieniem (1959), to jednak ukazała się wcześniej od podobnych wydawnictw krajowych²⁴.

Natomiast broszura *O Adamie Mickiewiczu*²⁵ była - podobnie jak inne tytuły z serii „Materiały Oświatowe” - publikacją wybitnie dydaktyczno-metodyczną, adresowaną głównie do nauczycieli oraz animatorów kultury. Oprócz dwóch opracowań (odczytów), bibliografii, wykazu źródeł przedruków, a także wierszy o Mickiewiczu (Stanisława Balińskiego, Mariana Czuchnowskiego, Xawerego Glinki) zeszyt ten zawiera niemały wybór poezji i prozy autora *Dziadów*. W odczycie *Kim jest Mickiewicz* Tymon Terlecki przypominał, że Mickiewicz jest największym władcą i mistrzem mowy polskiej, największym Polakiem tudzież wielkim Europejczykiem i duchowym ambasadorem Polski. Natomiast Zygmunt Nowakowski, rozważając temat: *Za co kochamy Mickiewicza*, doszedł do wniosku, że wszystko jest w autorze *Pana Tadeusza* wielkie, piękne i wspaniałe. Ponadto poeta bliski jest współczesnym emigrantom, gdyż swoją twórczością przenosi ich dusze utęsknione do Polski.

Z uwagi na ograniczoną objętość niniejszego artykułu już tylko odnotujemy pozostałe publikacje, które kierowano do różnych kręgów odbiorców: Zofia Kozarynowa, *Król poezji. Opowieść o Panu Adamie*, Londyn 1955 (broszura dla dzieci i młodzieży²⁶), Mieczysław Giergielewicz, *Obraz twórczości poetyckiej Mickiewicza*, Londyn 1956 (monografia akademicka), Kamil Kantak, *Mickiewicza i Towiańskiego sprawa Boża*, Londyn 1957 (rozprawa historyczno-literacka).

²⁴ M. Danilewiczowa, *Dorobek upartych entuzjastów*, „Wiadomości” 1960, nr 25, s. 5.

²⁵ Zob. „Materiały Oświatowe”, red. Z. Kasprzycka, nr 3: *O Adamie Mickiewiczu*, oprac. Z. Nowakowski, T. Terlecki, Londyn 1949.

²⁶ Por. M. Lutomiński, *Kozarynowa i Mickiewicz. Głosy do biografii twórczej pisarki* (tekst przyjęty do druku w londyńskim „Pamiętniku Literackim”).

Rok mickiewiczowski

Osobno należałoby powiedzieć o obchodach roku mickiewiczowskiego w „polskim Londynie”. Analizując wypowiedzi i działania emigrantów, wolno sądzić, że uroczyste obchody rocznicy śmierci Mickiewicza motywowano dwoma zasadniczymi względami. Po pierwsze, było to niesłabnące przekonanie, wyrażone przez Tymona Terleckiego (jednego z inicjatorów obchodów) już rok po zakończeniu wojny w Europie, że heroiczna biografia poety staje się dla nowych emigrantów życiem-wzorem i życiem-przykładem oraz że jego twórczość jest wciąż aktualna²⁷. Drugą pobudkę do działań stanowiła obawa, dodajmy: uzasadniona, przed manipulacją biografią i twórczością Mickiewicza, dokonywaną w myśl obowiązującego w kraju socrealizmu. Emigracyjne obchody miały być zatem formą przeciwdziałania i równoważenia zabiegów przywłaszczania Mickiewicza przez władze Polski Ludowej i wpisywania go w komunistyczny porządek²⁸.

Wymieńmy teraz najważniejsze przedsięwzięcia podejmowane z okazji uroczystości rocznicowych na obczyźnie. Pierwszą grupę działań tworzyły liczniejsze niż dotychczas wypowiedzi informacyjne, publicystyczne, eseistyczne, literackie i paraliterackie, a nawet reklamowe - tematycznie związane z Adamem Mickiewiczem (zwłaszcza na łamach „Wiadomości”). Wśród wielu osób piszących o poecie można wymienić zarówno autorów *minorum gentium*, jak i nazwiska znanych emigracyjnych pisarzy, krytyków czy badaczy. Do drugiego kręgu przedsięwzięć zaliczylibyśmy działalność wydawniczą, na którą złożyły się dwojakiego rodzaju publikacje: wybór poezji, a także opracowania poświęcone Mickiewiczowi i jego twórczości. Przypomnijmy, że Maria Danilewiczowa przygotowała do druku *Pisma poetyckie. Wydanie emigracyjne w stulecie zgonu*. Ponadto niemałym wysiłkiem finansowym

²⁷ Zob. T. Terlecki, *Mickiewicz i my*, „Wiadomości” 1946, nr 3, s. 2.

²⁸ Tenże, *Rok mickiewiczowski*, „Wiadomości” 1954, nr 21, s. 1.

i organizacyjnym przygotowano tomy zbiorowe: *Mickiewicz żywy i Adam Mickiewicz. Księga w stulecie zgonu*.

Innym przedsięwzięciem podejmowanym z okazji roku mickiewiczowskiego były rozmaite konkursy literackie, mające przyczynić się doożywienia życia kulturalnego²⁹. Przykładowo, Komitet Obchodu Roku Mickiewiczowskiego na Obczyźnie (dzięki wsparciu kilku sponsorów) ogłosił takie oto konkursy: na powieść popularną osnutą na tle życia emigracji polskiej w Wielkiej Brytanii, na powieść o dowolnej tematyce, na powieść związaną z okresem 1918-1939 lub emigracji, na utwór beletrystyczny o dowolnym temacie³⁰. Poza tym wiadomo o nagrodzie poetyckiej, ufundowanej dla uczczenia roku Mickiewicza przez Instytut Polski w Wielkiej Brytanii³¹, a także o konkursie literackim pod auspicjami Związku Pisarzy Polskich na Obczyźnie, w którym wzięły udział wiersze, opowiadania, wspomnienia i szkice, ukazujące stosunek osobowości czy dzieła do Adama Mickiewicza³².

Nieodłączny element obchodów roku mickiewiczowskiego na obczyźnie stanowiły wieczory, odczyty i akademie, odbywające się niekiedy w ramach tego samego spotkania. W setną rocznicę śmierci poety, a więc 26 XI 1955 roku, rzeczony Komitet zorganizował w „Ognisku Polskim” specjalny wieczór, podczas którego o życiu i twórczości Mickiewicza dyskutowali Tymon Terlecki, Jan Bielatowicz, Władysław Folkierski, Mieczysław Giergielewicz, Zygmunt Nowakowski i Tadeusz Sułkowski. Wiersze poety zaś czytali Tola Korian i Józef Opieński³³. Związek Pisarzy Polskich na Obczyźnie urządził natomiast

²⁹ Zob. T. Terlecki, *Konkurs na powieść. Do redaktora „Wiadomości”*, „Wiadomości” 1955, nr 22, s. 4.

³⁰ Zob. *Kronika. Konkursy mickiewiczowskie*, „Wiadomości” 1955, nr 34, s. 6.

³¹ Zob. *Kronika. Stanisław Baliński laureatem nagrody poetyckiej*, „Wiadomości” 1955, nr 8, s. 4.

³² Zob. *Kronika. Konkurs mickiewiczowski*, „Wiadomości” 1955, nr 9, s. 6.

³³ Wykaz najważniejszych wieczorów organizowanych przez ZPPnO w omawianym tu okresie znajduje się w: *Calendarium. 50 lat działalności*

wieczór przekładów z Mickiewicza (na języki: angielski, gruziński i francuski), który odbył się w Instytucie Historycznym im. gen. Władysława Sikorskiego³⁴. Innym razem z kolei zorganizowano wieczór *Światła i cienie roku mickiewiczowskiego w Kraju*, gdzie swój odczyt wygłosił m. in. Wiktor Weintraub³⁵.

By zamknąć już przegląd - z konieczności ograniczony - działań podejmowanych z okazji setnej rocznicy śmierci poety, nadmienimy, że emigracyjni badacze, twórcy, publicyści i animatorzy kultury nierzadko sięgali po nowoczesne środki masowej komunikacji społecznej w postaci radia i telewizji. Dla przykładu podajmy, że na falach „Radia Wolna Europa” odbywały się zbiorowe i indywidualne pogadanki, audycje i transmisje niektórych spotkań na temat życia i twórczości Mickiewicza oraz jego recepcji, w tym również współczesnej recepcji krajowej. Głos w tych sprawach zabierali m. in. Tymon Terlecki, Mieczysław Giergielewicz czy Maria Danilewiczowa. Warto jeszcze wspomnieć, że w grudniu 1955 roku w Scala Theatre odbyła się uroczysta premiera *Pana Tadeusza*, a reżyserem spektaklu był znany w środowisku Leopold Kielanowski.

Podsumowanie

Śladów obecności Mickiewicza w kulturze literackiej „polskiego Londynu” pierwszych lat powojennych znaleźlibyśmy jeszcze więcej i niewątpliwie powstałaby z tego obszerna rozprawa. Jednakże już teraz można spróbować odpowiedzieć na pytanie ówczesną recepcją życia i twórczości Mickiewicza.

Związku Pisarzy Polskich na Obczyźnie (opracowanie zbiorowe), „Pamiętnik Literacki” (Londyn) 1995, t. XX, s. 61-69.

³⁴ Zob. Zygmunt Kon. *Przekłady z Mickiewicza*, „Wiadomości” 1956, nr 14-15, s. 8.

³⁵ Zob. Big Ben [Stefania Kossowska], *W Londynie. Rok mickiewiczowski*, „W” 1956, nr 29, s. 5.

Otóż, autor *Pana Tadeusza* postrzegany był z jednej strony jako poeta niemalże pomnikowy, wszak uczyniono z niego swojego patrona i duchowego przewodnika (Terlecki dokonał nawet jego swoistej sakralizacji), z drugiej natomiast - jako wciąż poznawany i przemyślany twórca arcydzieł, więc „poeta żywy”. Szczególne zainteresowanie wzbudzał emigracyjny rozdział biografii Mickiewicza, a także pobyt poety w Rosji. Jeśli idzie zaś o utwory, to najczęściej przywoływano *Pana Tadeusza* oraz *Dziady*.

Recepcję życia i twórczości Mickiewicza w kulturze literackiej „polskiego Londynu” należałoby ujmować w kategoriach legendy literackiej oraz kultu patriotyczno-monumentalnego i prywatnego³⁶. Poza tym już niniejsze skromne rozważania dowodzą, że autor *Sonetów krymskich* był obecny w różnych sferach kultury „Warszawy nad Tamizą”: nie tylko literackiej, ale i społecznej czy politycznej. Wydaje się, że jest to problem intrygujący, choć na tyle złożony i zarazem słabo rozpoznany, że wymaga wysiłku całego zespołu badaczy. Mogłaby zatem powstać kiedyś praca zatytułowana *Mickiewicz w „polskim Londynie”* albo jeszcze szerzej: *Mickiewicz polskich emigrantów (1945-1990)*.

³⁶ Korzystam z terminologii Jacka Łukasiewicza. Zob. J. Łukasiewicz, *Z zagadnień tradycji Mickiewiczowskiej*, w: *Z badań nad polską tradycją literacką*, red. tenże, Wrocław 1993 s. 139-141.

Marcin Lutomierski
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

NASI CZŁONKOWIE

W krypcie Duomo – Katedry w Padwie we Włoszech odbyła się w październiku 2010 roku wystawa prac prof. Ryszarda Demela. Zamieszczamy reprodukcje trzech jego witraży z tej Katedry. Krzysztof Rowiński.

MADONNA Z DZIECIĄKREM	MADONNA NERA
witraż 1977	witraż mosajkowy 1977
(ok. 140 cm)	(ok. 140 cm)
Kryпта w Padwie	Katedra w Padwie

ŚW. JUSTYNA (człoch)	Ś. GUSTAWA (człoch)
witraż 2001	witraż mosajkowy 2003
210x200 cm	210x200 cm
Katedra w Padwie	Cattedrale Padova

ŚW. ANTONI Z PADWY (człoch)	Ś. ANTONIO DA PADWA (człoch)
witraż 1981	witraż mosajkowy 1981
210x200 cm	210x200 cm
Katedra w Padwie	Cattedrale Padova

Prof. Ryszard Demel urodził się 21 grudnia 1921 w Ustroniu. Brał udział w kampanii wrześniowej 1939 roku. Na początku 1945 roku wstąpił do II Korpusu WP we Włoszech. W 1946 roku został skierowany przez Gen.

POLSKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE NA OBCZYŻNIE
Société Polonaise des Sciences et des Lettres à l'Étranger
Polish Society of Arts and Sciences Abroad

LIII ROCZNIK
POLSKIEGO TOWARZYSTWA NAUKOWEGO
NA OBCZYŻNIE

ROK 2009/2010

P.T.N.O., 238-246 King Street, London W6 ORF

Wrzesień 2011